

CUMHURİYETİN KÜLTÜREL LABORATUVARI: EDEBİ KAMU

Yılmaz YILDIRIM*

ÖZET: Bu çalışmada kültürel kamunun ve yaşadığı dönüşümün, modern cumhuriyete ve ulusal kimliğe etkisi ele alınmaktadır. Modern yurttaşlık ve cumhuriyet fikrinin, kültür kamusu içerisinde yer alan edebi kamuyla verimli bir ilişkisi vardır. Yurttaşlığın gelişiminin her şeyden önce bir kamusal alan ve kamusal alanın gelişiminin kültürel kamuya bağlı olduğunu, kültürel kamunun da en önemli sahasının edebi kamu olduğunu göstermeyi amaçlıyoruz. Zira edebi kamu, sadece kültürel alanda değil, sosyo-politik alanda da kurucu bir değer taşır. Bu değeri üreten ve dönüştüren en önemli sosyal gruplardan biri ise genel okurdur. Edebi kamunun adeta kilit taşı denilebilecek kategorisi olan genel okur, yurttaşlığın hem hamili hem de garantörü olarak değerlendirilmektedir. Bu yüzden edebi kamunun Türkiye'nin kültürel ve siyasal modernleşmesindeki izini takip etmek son derece önemlidir. Edebi kamu içerisinde genel okurun rolü, modern cumhuriyetin yurttaş tipolojisini resmetmek için önemli bir göstergesel değer taşır. Türkiye'nin kültür kamusunun içinde son derece önemli bir sosyal rol oynayan genel okur kategorisi, cumhuriyetin gerektirdiği gelişkin yurttaşlığı tesis etmekteki önemli işlevi ve bu işlevi yerine getirmekte karşı karşıya kaldığı kısıtlar değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Edebi Kamu, Kamusal Alan, Genel Okur, Yurttaşlık, Cumhuriyet

The Cultural Laboratory of the Republic: The Literary Public

ABSTRACT: This study deals with the impact of the cultural public and its transformation on the modern republic and national identity. The idea of modern citizenship and the republic has a productive relationship with the literary public, which takes place within the cultural public. We aim to show that the development of citizenship depends first and foremost on a public sphere and that the development of the public sphere depends on the cultural public, and that the most important field of the cultural public is the literary public. This is because the literary public carries a constitutive value not only in the cultural sphere but also in the socio-political sphere. One of the most important social groups that produces and transforms this value is the general reader. The general reader, a category that can be called the keystone of the literary public, is considered both the bearer and the guarantor of citizenship. Therefore, it is extremely important to follow the trace of the literary public in Turkey's cultural and political modernization. The role of the general reader within the literary public has an important representational value in portraying the citizen typology of the modern republic. The category of the general reader, which plays an extremely important social role in Turkey's cultural public, is evaluated in terms of its important function in establishing the developed citizenship required by the republic and the limits it faces in fulfilling this function.

Keywords: Literary Public, Public Sphere, General Reader, Citizenship, Republic

*Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, yyildirim000@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2889-876X

Giriş

Nietzsche, sosyal bilimcilerden önce edebiyatçıların dikkatini çeker; psikanalizin Dostoyevski ile başladığı söylenir, Ziya Gökalp, sosyolojik fikirlerini ilk önce şiir yoluyla dile getirir... Edebiyat ile insan ve toplum bilimleri bağıntısı hakkında yoğun göstergesel anlam taşıyan bu gibi örnekler elbette çoğaltılabilir. Bu yüzden günümüzde edebiyatın insani yaşam üzerindeki etkisi -estetik konusunu aşan yönleriyle birlikte- üzerine yapılan çalışmalar artmakta, bu da toplumsalın edebiyatla okunmasını giderek daha anlamlı hale getirmektedir. Çünkü Edebiyat Bahtin'in dediği gibi "Bir bütün olarak, farklı bilinç düzeylerinde, farklı şekillerde ve farklı araçlarla... varlığımızı kaplamaya çalışır; en derin itkilerimizi ve en özel tepkilerimizi etkilemek ister; duyarlılığımızı şekillendirme, bakışımızı dönüştürüp düzenleme- ve dolayısıyla tüm davranışlarımızı etkileme- çabasıdır; kısacası bize nasıl yaşamamız gerektiğini öğretmeye çalışır."¹Ancak bu ifadeler aşırı bir yorumla okunursa edebiyattan bir 'yaşam koçluğu' beklentisi içine girenler olabilir, olmuştur da. Bahtin'in çağdaşı Viktor Şiklovski'nin "aygıt olarak sanat" tezinde olduğu gibi "edebiyat toplum içindir/olmalıdır" diye düşünenler de vardır. Edebiyatın bireysel ve toplumsal gelişime olan pozitif etkisi önemli olmakla birlikte bu çalışmada edebiyat ve toplum bağıntısının diğer bazı kurucu, dönüştürücü yönlerine değinmek amacındayız. Evet, edebiyat bir yandan Bahtin'in belirttiği gibi bakışımızı dönüştürüp düzenleme, duyarlılığımızı ve tepkilerimizi şekillendirme becerisi kazandırmaktadır. Ama bunun da ötesinde toplumsal benliğin gelişiminde, yurttaşlık bilincini ve kültürünü geliştirmede, kamusal insan oluşumunda da hayati rol oynamıştır. Bu kazanımlar kişinin içe doğru derinleştirdikçe dışsal dünyayı etkileme kapasitesinin artması gibi, aslında hiç de birbiriyle çelişik olmayan çift yönlü gelişimini beslemektedir. Bu belirlenimler, modern toplumda siyasal toplumsallaşmanın önemli bir mecrası olarak edebi kamu fikrini değerli yapar.

Bu çalışmada ele aldığımız şekli ile edebi kamu, yaşamında edebiyatın önemi rol oynadığı insanların hem içsel hem de toplumsal yolculuklarının değişen siyasete ve toplumsallığa etki kapasitelerini geliştirdikleri mecra şeklinde değerlendirilmektedir. Yurttaşlığın gelişiminin her şeyden önce bir kamusalığa ve kamusal alanın gelişiminin her şeyden önce kültürel kamuya bağlı olduğunu, kültürel kamunun da en önemli sahasının edebi kamu olduğunu göstermeyi amaçlıyoruz. Devamında sözünü ettiğimiz edebi kamunun adeta kilit taşı denilebilecek kategorisi olan genel okurun, yurttaşlığın hem hamili hem de garantörü olduğunu tartışmaktayız.

Edebiyatın bir millet/toplum oluşum sürecine olan etkisi genellikle *kanon* kavramı etrafında dönen tartışma üzerinden sürdürülmektedir. Buna göre kendi kültür tarihinde paradigmatik iz bırakan edebiyatçıların, akımların ya da değerli klasiklerin olduğu toplumlarda edebi kamu üzerine temellendirilebilir bir kamusal alan ve yurttaşlık kamusal anlamıyla mümkün olabilir. Edebiyatın bu işlevsel olgunluğa ermediği toplumlarda ise önceliğin siyasi olarak belirlendiği ve edebiyatı yedeğine alan siyasi öznenin kurduğu bir kamusal alan söz konusudur. Kısaca söylemek gerekirse Batıda bu gelişim daha çok kültürel kamudan politik kamuya doğru yol alırken, Türkiye'nin deneyiminde -kendi toplumunu kuran bir edebi kamu olmadığından- politik olandan kültürel kamuya yönelim gözlemlenir.

Bir toplum ve ulus inşası her şeyden önce modern zamanlarda ve modern iletişim tekniklerince üretilen ve kendisini gelenekselleştiren kültürelparadigmalara dayandırılır.

¹Mihail Bahtin. *Dostoyevski Poetikasının Sorunları*, çev., Cem Soydemir, (İstanbul: Metis Yay., 2004), s.26

Toplumun simgesel inşası büyük oranda bunu gerektirir. Anlaşılacağı üzere burada “gelenek”, modernlik-gelenek karşıtlığından bildiğimiz gelenekle aynı şey değildir. Modern kültürün kazanımı olan ve kendisi de modern olan, dolayısıyla modern dünyada ve zamanlarda kendini gelenekselleştiren akımlardır. Edebiyattaki kanon tam da bunun ifadesi olarak karşımıza çıkar. Türk edebiyatında kanonun ve klasiklerin olmayışı ya da zayıflığı, Türk modernleşmesinin eksiklerinden biri olarak gösterilir.

Sadece Türkiye'de değil Avrupa tarihinde de seçkin edebiyatçılar ya da politik önderlerin ürettiği edebi paradigmalarda toplumun kuruluşunda önemli rol oynamışlardır. Ancak biz bu çalışmada büyük yapıtların ve bunların kanonik değerini teslim etmekle birlikte; içinde yazarın, yayıncının, okurun ve metnin birlikte önemli birer rol oynadıkları bütüncül bir edebi kamu fikrinin, toplumun simgesel ve siyasal kurulumundaki önemini göstermeyi amaçlamaktayız. Başka bir ifadeyle Cumhuriyeti kanondan türetme fikri yerine bizatihi edebi kamunun kendi kültürel potansiyelinin siyasal verimlerine önem atfediyoruz. Zira ulusal kimliğin ve yurttaşlık kavramının şekillenmesinde nasıl ki politik önderlik tek başına tayin edici olmakta yetersiz ise, edebi kamu ve onun kültürel inşasında yazarın ve kültür politikalarının tayin edici vasfı da ikincildir. Hepsinden önemlisi, yurttaşlık için kanon'un bir koşul olarak öne sürülmesi; “burjuva yoksa kamusal alan yoktur”, “perspektif yoksa resim yoktur”, “kahraman yoksa roman yoktur”, “mülkiyet yoksa sivil toplum yoktur”... şeklindeki, belli bazı toplumlarca deneyimlenmiş olanı teorik zorunluluk olarak dayatan ortodoksilerin bir benzeridir.

Ulusal edebiyatının kanonik olması ya da genel olarak edebiyat kamusunun kanon etrafında kümelenmesi her zaman çok da aranan bir şey olmayabilir: 20. yüzyılın en önemli edebiyat eleştirmenlerinden Bahtin kanon karşıtıdır mesela. Edebi türler üzerinde yaptığı karşılaştırmalı incelemelerde romanı, şiir başta olmak üzere diğer türlere kıyasla ayrıcalıklı bir yere koyarken, bunu romanın kanonik olmaya direnen bir tür olmasına dayandırır. Romanın “çok dilli”, “çok sesli” ve “diyalojik” özelliği kanonik olmasının önünde bir engeldir.² Oysa edebiyat tarihinden biliyoruz ki kamusal alan, yurttaşlık ve ulus inşasında roman diğer türlerden çok daha işlevsel olmuştur. Bu da demektir ki, edebi kamunun ihtiyaç duyduğu asıl şey kanon yerine çok dilli, çok katılımlı bir okuryazarlık enerjisidir. Edebiyatın millet olmaya bir katkısı olacaksa bu kanondan çok performantif yönü gelişkin bir okur/yurttaş oluşumuyla mümkündür. Başka bir ifadeyle metin ve yazardan daha az önemli olmayan okurun, önce kültür kamusunda sonra politik kamuda oynadığı rol daha belirleyici olabilmektedir. Kanonik yapıtların ve klasiklerin oynayabilecekleri kurucu bir rol varsa bile, bu rol son tahlilde kültürel kamusal alanındaki diyalojik pratiklerin neticesi olarak şekillenir.

Çalışma boyunca önce Avrupa deneyiminde ortaya çıkan kültürel kamusal alanın ve bunun dönüşümünün, değişen siyaseti hatta ulusal kimliği şekillendirme biçimlerini ele aldık. Akabinde yavaş yavaş gelişen modern yurttaşlık ve cumhuriyet fikrinin, kültür kamusu içerisinde her şeyden önce edebi kamuyla olan verimli ilişkisini değerlendirdik. Bunun Türkiye'nin kültürel ve siyasal modernleşmesindeki izini takip edebilmek için Türkiye'nin kültür kamusunun içinde son derece önemli bir sosyal rol oynayan genel okur kategorisini, cumhuriyetin gerektirdiği gelişkin yurttaşlığı tesis etmekteki önemli işlevini ve bu işlevi yerine getirmekte karşı karşıya kaldığı kısıtları değerlendirmeye çalıştık. Tarık Zafer Tunaya'nın II. Meşrutiyet'i “Cumhuriyetin siyasi laboratuvarı” olarak tanımlamasından ilhamla, edebi kamuyu Cumhuriyetin kültürel laboratuvarı şeklinde adlandırdık.

²Mihail Bahtin. *Karnavaldan Romana, Edebiyat Teorisinden Dil Felsefesine Seçme Yazılar*, Der., Sibel Irzık, İngilizceden çeviren, Cem Soydemir, Yayına haz., Mehmet Küçük, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001).

Kamusallığın Kültürel Dönüşümü

Modern kamusal alan ve buna bağlı toplumsallıkların ortaya çıkışı, genellikle 18. yüzyılda belirginleşmeye başlayan yeni iletişim teknikleri, basının artan önemi, dillerin üniterleşerek ulusal karakter kazanmaları, kentsel mekânın değişimi, kültürel toplulukların oluşumu, kamuoyu gibi modern gelişmelerle ilişkilendirilir.³ Kamusal alan ve kamusallık için hayati olan bu gelişmeler batıda daha önce zaten hem felsefi hem siyasal yönleriyle deneyimlenmiş cumhuriyet fikri ile kolayca buluşabilmiştir. Bu birleşimi kolay kılan, *public* kelimesinin hem kamu hem de cumhuriyet (*respublica/republic*) anlamlarını hem barındıran hem de ilişkisel kılan özelliğinin toplumsal tahayyüldeki varlığıdır. Dolayısıyla *res publica*'nın Latince'deki kamuya ait anlamı yanı sıra Roma'da cumhuriyet anlamına gelişi, bunun günümüz batı dillerindeki sürekliliği tesadüf değil, böylesi bir sosyo-lingüistik arka planın canlılığını koruyor oluşundandır.⁴ Antik çağda ve Roma'da *publicus* hem toplumsal hem siyasal bütünü, yurttaşları ve onların mülklerini ifade ediyordu. Daha bu dönemde bile *publicus* ile bireysel alan anlamına gelen *privatus* arasında ayırım yapılmıştı. Burada önemli olan, 18. yüzyıldan günümüze kadar kamuyu ifade eden bütün bu kelimelerin hem Antik Yunan'daki hem de Roma'daki kullanım biçiminden farklı olarak daha az siyasal anlam içermeye başlamalarıdır. Bunun en önemli nedeni tıpkı sivil toplum gibi kamusal alanın da devletten hem organik olarak hem de sahip oldukları gündem bakımından ayrılmış olmalarıdır. Kısacası devlet ile toplum arasındaki ayrışma kamusallığın resmi ve siyasal karakterini yavaş yavaş aşındırması ve sivil bir içeriğe büründürmüştür. Buradaki sivil içerik politikadan azade olduğu anlamına gelmez, politik gündemin belirleyicisi ve tayin edicisi olarak sivil alanın giderek özneleşmesi anlamına gelir. İleride değineceğimiz gibi bunu mümkün kılan, kamusal alan içerisinde öncelikli olarak bir kültürel alanın oluşumu ve bunu da büyük ölçüde edebi kamunun tahkim edişidir.

Kamusal alanının özellikle modern kentlerle birlikte ortaya çıkışı sadece mekansal bir değişimle değil bu mekana insani, kültürel içeriğini kazandıran sosyo-mekansal (*socio-spatial*) gelişmelerin ürünüdür. Bu yüzden H. Arendt "kamusal alan" (*publicrealm*) kavramını, insanlar tarafından gerçekleştirilmiş, insan yapısı nesnelere oluşan ve insanlar tarafından ortak olarak paylaşılan "dünya" şeklinde açıklar⁵. Konu hakkında en fazla atıf yapılan düşünürlerden Habermas, 18. yüzyıl itibari ile Avrupa'da özgün bir durum olarak kamuoyunun belirmesinde çeşitli yayınların, fikir alışveriş topluluklarının ve bunların kurdukları mekânların önemli rol oynadığından bahseder⁶. Kamusal alanın modern haliyle ortaya çıkışında en fazla altı çizilen nokta, yeni bir kültürel alanın belirmesi ve bunun da sosyal, politik ve kültürel sonuçlarının modern toplumun oluşumunda oynadığı hayati

³ Bkz. Jürgen Habermas. *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, Çev. Tanıl Bora, Mithat Sancar, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999); Richard Sennett. *Kamusal İnsanın Çöküşü*, Çev. Serpil Durak, Abdullah Yılmaz, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000); Hannah Arendt. *İnsanlık Durumu*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994); Norbert Ellias. *Uygurluk Süreci Cilt I*, Çev. Ender Ateşman, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004)

⁴Antik Yunan'dan itibaren kullanılan *koinonipolitike*, *societascivilis*, *politikecommunitas*, *respublica*, Roma Devri ve orta çağlar boyunca hem politik toplumu hem de sivil toplumu ifade etmek için kullanılıyorlardı. Hem siyaset felsefesinde hem de toplumsal yaşamda devletle toplum arasındaki ayrışma ile birlikte devleti ifade etmek için önceleri kullanılan *polis*, *civitas* gibi kelimeler yerine, *etat*, *state* kullanılmaya başlandı. Burada önemli olan politik olan içerisinde sosyal, sosyal olan içerisinde politik anlamın varlığı dolayısıyla devlete dair her şeyin sivil bir dayanağa sahip olduğu tahayyülünün sürekliliğidir.

⁵Hannah Arendt. *İnsanlık Durumu*, s.75-78

⁶Jürgen Habermas. *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*.

roldür. Dolayısıyla batıda kamusal alan -her ne kadar bu ikisi birbirinden kopuk olmasalar da- siyasaldan kültürel olmaktan çok, kültürden siyasa doğru bir yol izler. Burada söz konusu edilen kültür, saray topluluğunun seçkin kültürü ya da dini ve politik önderlikçe belirlenen ve yukarıdan aşağıya empoze edilen bir kültür değildir. Daha çok başta burjuva olmak üzere yeni belirmeye başlayan kültürel ve ekonomik grupların öznesi olduğu ve zamanla toplumun geri kalanına dönüştürücü bir şekilde sirayet eden edebi, sanatsal kültür ve bunun popülerleşen biçimleridir. Basın yayın tekniklerindeki gelişmeler ve bunun gazete, dergi, edebiyat ve başta roman olmak üzere yazılı kültürde yarattığı devrimci yenilikler; sahne sanatlarında, özellikle tiyatrodaki gelişmeler, yeni bir okur ve izleyici kitlesinin hem oluşmasında hem de kamusal alanı tayin edici etkisinde kendisini gösteriyordu. "Sivil toplumun bu bileşenleri bilhassa entelektüel, edebi sanatsal faaliyetlere girişmişler ve bu oranda farklı bir sosyal kimlik geliştirmeye başlamışlardı. Bu kimliğin bir "public", ya da zamanla birkaç "public"le karşılıklı bir etkileşimle kendini bulduğunu söyleyebiliriz. Bunların kamusal (public) yönü de her gelene açık olmalarıydı. Buna ilaveten, her katılan, nispeten gemlenmemiş açık bir tartışmaya katkıda bulunmakta serbestti ve bunun amacı da herhangi bir konuda geniş bir yayımı olan bir "amme efkârı" oluşturmaktı"⁷

Cumhuriyeti ve üzerine temellendiği yurttaşlığı kamusal alanla ilişkilendirmek, sadece tarihsel bir bakışı yansıtmıyor aynı zamanda teorik olarak da bir gereklilik gibi duruyor. Türk modernleşmesini ulus devletleşme ve buna bağlı olarak tebaa'dan yurttaşa, cemaatten modern topluma, bir hanedan devletinden bir cumhuriyete geçmek şeklinde formüle etmek eğer doğru ise -ki doğrudur- Türkiye'de modern kamusal alanın oluşumu süreçlerine bakmak hayati derecede önemlidir. Türkiye'de özgür tartışma alanı ve buna bağlı olarak demokratik yurttaşlığın yeterince gelişmemişliğini öne süren belli başlı yaklaşımlar, doğrudan ya da dolaylı olarak kamusal alana vurgu yapmaktadırlar. Türkiye'de batılı anlamda bir sivil toplumun gelişmemişliği⁸, var olduğu kadarının ise daha çok dinsel topluluklar etrafında oluşmuş ve birbirinden kopuk yaşayan alanlardan ibaret oluşu,⁹ oluşturulmaya çalışılan anayasal devletin batıda görüldüğü biçimi ile bir burjuva hukuk devletine dönüşmemesi, hatta onu böyle bir değişime yönlendirecek burjuva siyasal kamusal alanın oluşmaması,¹⁰ politik bir kamusal alanın oluşmasında hayati derecede önemli olan siyasi partilerin sosyolojik bir tabana sahip olmayışlarının¹¹ neticesi olarak kamuoyu kavramının tarihsel bir arka planı olmadan oluşmuş bulunması,¹² konuya dair tespitlerin başlıcalarıdır.

Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet döneminde bir şekilde belirmeye başlayan yurttaşlık, kamusal alan ve cumhuriyet fikrinin, geç de olsa batıdakine benzer şekilde bir kültürel kamusal alanın şekillenmesi ile doğrudan ilişkisi olduğunu iddia edebiliriz. Batıdakinden farklı olarak Osmanlı modernleşmesinin ürettiği kamusal alanın tanzim edicisi olan bürokratik elitler, aynı zamanda edebi ve kültürel kamusal alanın da başlıca aktörleridir. Başka bir ifade ile Osmanlı modernleşmesinin sosyal bir arka planı olacaksa bile bunun içeriğini dolduran kamusal alan siyasetin sultasından kurtulabilmiş değildi. Kamu kelimesinin batıdakinden farklı olarak Türkiye'de daha resmi bir içerik kazanması gibi,

⁷Şerif, Mardin. "Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak Sivil Toplum", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1990), s.29.

⁸Mardin, Şerif. "Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak Sivil Toplum".

⁹Ersin Kalaycıoğlu. "Coalition in the 1990's: Chance or Continuity in Turkish Politics", *Israel and Turkey: Current Politics and Foreign Policy*, 1997.

¹⁰Hakan Yavuz. "Kamu, Kamu Otoritesi ve Devlet: Habermas'ın Işığında Türkiye'yi Düşünmek", *Coğito*, Say. 15, (İstanbul: YKY, 1998), s.6.

¹¹Kemal Tahir. *Notlar/Sosyalizm, Toplum ve Gerçek*, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1992).

¹²Şerif Mardin. "Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak Sivil Toplum".

kültürel kamu da daha çok resmi aktörlerin, başta edebiyat olmak üzere kültürel faaliyetlerinin gerçekleştiği zemin olarak düşünülmelidir. Ama tüm bunlar Türkiye'de sivil toplumun ve kamusal alanın politik toplumdaki bağımsız olarak söz konusu edilemeyeceği anlamına kesinlikle gelmez. Türkiye'de kamusal alanın oluşumu ile değişimi her şeyden önce kültürel kamuda gerçekleşen tartışmaların toplumsal ve politik ürünü şeklinde gerçekleşmiştir. Nihayetinde cumhuriyete giden süreçte gerekli bir aşama gibi duran kültürel kodlardaki değişim sadece politik öznelerin toplum yaratma projesinin bir ürünü olarak tanımlanamaz. Tanzimat sonrası özellikle ikinci kuşak reformcuların hayata geçirdiği reformlar, amaçladıklarının tamamen dışında sosyal, kültürel sonuçlar yaratmıştı. Reformlar her şeyden önce kamu bürokrasisini, askeriyeyi, maliyeyi ve eğitim kurumlarını modernize etmeyi amaçlıyordu. Ama bu reformlar Ziya Gökalp'in "mefkûreleri" arasında sayacağımız "yeni estetik", "yeni felsefe", "yeni ahlak", "yeni hukuk", "yeni siyaset" kısaca "yeni hayat"ı hedeflememişti. Reformların bürokratik ve politik hedeflerinden farklı olarak kültürel değişim daha çok sivil kamusal alandaki -Habermas'ın tabiriyle- "kamusal savlama praksi"nin sonucu olarak ortaya çıktı. Batılılaşmanın ve genel olarak toplumsal değişimin yönü, hedefleri, kapsamı ve sonuçları, oluşmuş bulunan kültürel kamu içerisinde iyiden iyiye işlendi ve tartışıldı. Kısaca, Osmanlı-Türk toplumunda burjuva kamusal alanının ürünü olan bir cumhuriyette bahsedilemeyeceği de, işlevi buna benzeyen bir kültürel kamusal alanın varlığından ve bunun sosyo-politik sonuçlarından bahsedebiliriz. Kanaatimizce böylesi bir kamusal alanın oluşumunda ve bunun da yurttaşlık kültürünü şekillendirilmesinde edebiyatın ve edebiyat tarafından tanzim edilen bir edebi kamunun oynadığı rol çok önemliydi.

Edebi Kamu ve Yurttaşlık

Kamusal alanın siyasal karakterinin yerini yavaş yavaş sivil bir yaşam alanına bırakması, her şeyden önce kültür alanındaki gelişmelere bağlıdır. Çünkü kamu kavramı her şeyden önce kamuoyunu gerektirir. Bu da yeni iletişim tekniklerinin etkisi ile yayın ve edebiyat alanındaki etkileşimin yavaş yavaş toplumun geneline nüfuz etmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Kamusal alanın bu türden şekillenmesini anlamamanın en iyi yolu bunu edebi kamu kavramıyla açıklamaktır. Edebiyat üzerinden bir açıklama geliştirmenin belli başlı avantajları vardır: Edebiyatın diğer kültürel alanlardan temel farkı, kültür tüketiminin diğer sanat alanlarına oranla daha ekonomik ve kolay olması dolayısıyla daha fazla toplumsallaşabilmiş olmasıdır. (Örneğin edebiyat için söz konusu edilen genel okur kategorisinin bir benzerini diğer kültür alanlarında pek göremiyoruz.) Özellikle Osmanlı modernleşmesindeki kültür kamusu içerisinde edebiyat, diğer kültürel üretimler arasında hem yazarların hem de okurların ortak bir kamuoyu etrafında buluşabilecekleri neredeyse tek alandır. Edebiyat üzerinden açıklama geliştirmenin bir diğer avantajı kamusal alanın gelişiminde diğer basın yayın faaliyetleri yanı sıra en fazla roman türünün rol oynamasıdır. Özellikle Türkiye deneyiminde resmi kültürel kamu dışında tamamen kendi piyasasını oluşturabilen; yani yazar, çevirmen, okur ve yayınevinin kendiliğinden buluşabildikleri tek alan edebiyattır. Dolayısıyla kültürel kamusal alan içerisindeki diğer sanat alanlarında sıkça görülen dış etki tarafından tayin edilme özelliği edebi kamuda oldukça düşüktür. Edebiyat üzerinden düşünmenin üçüncü bir avantajı da yazar, okur ve metin ilişkisinin toplumsal biçimlerinin en fazla tahlil edildiği alanın edebiyat olmasıdır.

Günümüz edebiyat teorisi, modernliğin erken zamanlarından kalma bir tutum olan entelektüel etkinliklerin birbirinden kalın çizgilerle ayrılması anlayışını benimsemez. Bunun en önemli sonuçlarından biri edebiyatın kurgu ile toplumsal olanın ise gerçeklikle eşleştirilmesinin artık geçerli görülmemesidir. Bu ayrımın ortadan kalkması konumuz

açısından çok önemlidir. Çünkü bu sayede edebi kamu kavramını, sadece edebiyat teorisindeki ile ya da sadece sosyolojideki yansımaları ile değil her ikisini birbirinin içine yayacak şekilde verimli bir yoruma tabi tutabiliriz. Bizim için edebi kamu sadece bir edebiyat metni etrafında toplanan yazarların, okurların, çevirmenlerin ve basın yayın faaliyetini yürüten aktörlerin oluşturduğu bir kamu ile sınırlı olmayan, bütün bir toplumsal yaşamı bağlayan bir sosyal zemindir. Sanatın gündemi ile halkın gündemini, politik toplum ile cumhur'un gündemini ortak kılan ilk kamusal alan olarak edebi kamu; kavram olarak da fikir olarak da son derece önemlidir. Böyle bakıldığında edebi kamu toplumsal gerçekliğin bir izdüşümü değil, kendisi olabilmektedir.

Edebiyattaki yöntem ve teknikleri toplumsal ilişkileri anlamakta kullanmak, toplumsal aktör ile yapı arasındaki ilişkiyi edebiyatın terimleriyle düşünmeyi hem içerir hem de aşar. Şöyle ki, günümüzde George Simmel'in sosyolojik tiplerinden biri olan "yabancı" ile Albert Camus'nun "Yabancı" romanı hakkında konuşmak farklı uzmanlıkları, farklı ilgileri gerektirmiyorsa, her iki yabancıya da yabancı olmayan bir kültürden bahsedebiliyorsak, bunu edebi kamunun kültürel başarısına borçluyuz. Ancak bu yazıda edebi kamunun söz konusu edeceğimiz asıl başarısı, kültürel olanın ötesinde sosyo-politik alandadır.

Edebi kamunun en önemli bileşeni olan yazar-okur ilişkisinin gelişim aşamaları ile devlet-yurttaş ilişkisinin gelişim aşamaları arasında -nedensel olmasa bile ilişkisel- bir bağıntının, birlikte değişim pattern'inin olduğunu düşünüyoruz. Biri tamamen kültürel, diğeri ise tamamen sosyo-politik gibi duran bu iki alanı ilişkisel kılan gelişme kamuoyu kavramının gelişimi ve bunun edebiyatla olan güçlü bağıntısıdır. Nitekim G. Poggi 18. yüzyılda kamuoyunun oluşumunu anlatırken kültürel, sanatsal ve bilhassa edebi faaliyetlerin yeni bir kimlik gelişimine yol açtığı, bu kimliklerin farklı "public"lerle temas halinde olduklarının, bu açık tartışmaların yurttaşlık olgusunun oluşumunda kritik rol oynadığının altını çizer.¹³ Kamusal alanın politik olandan sivile, sivil alanın ise giderek politik ilgilere doğru yönelmesini mümkün kılan arayüz içinde en önemli alan edebi kamudur. Edebi kamu kültürdeki politikayı ve politikadaki kültürü birbirinin içine doğru yayar ve bunu da yurttaşın sorumluluğunda birleştirir. Nitekim John Keane, sivil toplumdaki bahsederken "Kamusal alanda yurttaşların gönüllü olarak gerçekleştirdikleri örgütlenmeler, ahlak ya da estetik gibi değerleri toplumda yaşam alanına geçirmek ya da geliştirme"¹⁴ özelliğinin altını çizer.

Yurttaşlık olgusunun evrimi ile edebi kamunun yaşadığı değişim arasındaki bağıntının önemi ve aşamalarını açıklamadan önce bu ilişkinin niteliği hakkında birkaç belirlemede bulunmak gerekiyor. Edebiyat (literatüre) Latince litteratura'dan gelmektedir. Dil bilgisi, okuma yazma sanatı anlamında da kullanılır. Literatür özellikle Roma'da edebiyat anlamında değil daha çok bir alana özgü basılı, yayınlanmış çalışmaların listesi anlamında kullanılır. "Literatürün edebiyata dönüşmesi ancak ve ancak Edebiyat Cumhuriyeti'nin ortaya çıkması ve gelişmesi sayesinde olabilmektedir. Şiir, roman, öykü, deneme gibi edebi türleri içeren genel bir edebiyat kavramının yaygınlaşması ise ancak modern zamanlarda olmuştur. Yani önce dilbilgisi, sonra okuma listesi anlamında literatür ve sonra edebiyat"¹⁵La

¹³Gianfranco Poggi. *Modern Devletin Gelişimi*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002. (Akt. Mardin, 1990).

¹⁴John Keane. *Sivil Toplum ve Devlet, Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar*, Der. John Keane, (Ankara: Yedikita Yayınları, 2004), s. 32.

¹⁵Besim F.,Dellaloğlu. *Poetik ve Politik: Bir Kültürel Çalışmalar Ansiklopedisi*, (İstanbul: Timaş, 2020), s.127

Républic des Lettres (Edebiyat Cumhuriyeti) edebiyat okurlarının bir cumhuriyetin yurttaşları olduğunu çağırır. Bu çağırışın ne ifade ettiğini anlamının en iyi yolu Herder'in ünlü sözüne bakmaktır: "Bir şair çevresinde bir millet yaratır, ona görülecek bir dünya verir ve o milletin ruhunu bu dünyaya taşımak üzere elinde tutar." Alman romantizmi dendiğinde akla ilk gelen isimlerden biridir Herder. Alman ulusçuluğunun, bu romantik akımına neler borçlu olduğu ise bir gerçek. Bir ulus ve yurttaşlık inşasında romantizmin oynadığı rol, felsefi idealizmi ve siyasal doktrinleri öncelmiştir. Nitekim sözünü ettiğimiz Edebiyat Cumhuriyeti ilk kez 1417'de Venedikli genç bir hümanist olan Francesco Barbaro tarafından kullanılır. Etienne de Courcella 1644'de yayınlanan Descartes'in *Yöntem Üzerine* çevirisinde - Descartes'in da onayıyla- "okuyucular" kelimesi yerine Edebiyat Cumhuriyeti'ni kullanır.¹⁶ Edebiyatın erken modern dönemde oynadığı rol kültürün sekülerleşmesi ile birlikte *societas humana*'ya yeni bir içerik kazandırır: Ortak değere, norma ve tahayyüle dayalı bir toplumsallığın kamusal üretimi. Dolayısıyla edebi kamu, insanların kendilerini bir toplum, topluluk olarak hissetmelerine vesile olan deneyimleri ve değerleri hakkında düşünmelerine yardımcı olur. Kültürel kimliklerin oluşumunun erken aşamasında en önemli rolü edebi kamu oynar. Bu kazanımlar aynı zamanda yurttaşlık yetileri olarak da tanımlanabilir olduklarından, edebiyat eserleri farklı düşünceleri, ideolojileri eleştirel bir şekilde düşünme becerilerini geliştirir. Elbette edebiyat cumhuriyeti'nden modern edebi kamuya ve bunun günümüzdeki dijital mecralara uzanan sürecinin detaylı bir tarihsel sosyolojisini yapmak bu yazının ve yazarının boyunu aşacak bir girişimdir. Bunun yerine en az bunun kadar önemli olan bir ilişkiyi; (yazar ve okur, yurttaş ve siyasa ilişkisi arasındaki bağıntıyı ve dönüşlülüğü) tarihselliği içerisinde özetleyen bir çapraz soruşturma çok faydalı olacaktır. Yazar-okur ilişkisinin göstergesel değerinin en fazla olduğu edebi tür roman olduğundan, bu ilişkiyi romanın özellikleri üzerinden açıklamayı tercih ediyoruz.

Romancının roman kişilerine karşı tavrı ile devletin yurttaşına tavrı arasındaki ilişki tarihsel olarak incelenmeye değerdir. Bu önemli, çünkü roman bir demokrasi kuramı ya da fikri ortaya koymaz ama romancının kahramanlarla olan ilişkisi - kamusal kültür ve siyasal kültür kopuk olmadığından-göstergesel değer taşır. Yalnız bu konuyu abartmamak lazım, Dostoyevski kahramanlarına karşı çok "demokrattı" ama yaşadığı toplum öyle değildi. Ya da tersinden düşünürsek, Fransız ve İngiliz romanında kahramanın merkezi konumu diğer roman kişilerini birer sahne dekoru pozisyonuna düşürmüştü. Dolayısıyla roman kişileri arasında demokratik bir ilişkiyi çok fazla göremiyoruz ama Dostoyevski'nin Rusya'sından farklı olarak bu ülkeler birer demokrasiydi. Romanın demokrasi kuramındaki yeri, yazarı ve okuru arasındaki ilişkiden çok edebi kamu içerisinde oynadığı rol bakımından özgündür. Bu da her şeyden önce romanın diğer edebi türlerden farklı olarak gerçekçiliği ile mümkündür. Murat Belge'ye göre "...eski edebiyat türleri, doğruluklarını geleneksel kalıplara uygunlukları ile kanıtlamak çabasındaydılar. Oysa roman her zaman benzersiz, dolayısıyla yeni olan bireysel yaşantıyı vermeye çalışır. En büyük değeri özgün olmasıdır...Roman kendini gerçekleştirmek için ilkin romanındaki insanları yaşatmalıdır, ne inançların yüceliği ne felsefesinin doğruluğu, ne üslubunun güzelliği, hiçbir şey kurtaramaz insanlarına soluk aldırmayan romanı"¹⁷ Mihail Bahtin'e¹⁸ göre romanın edebi türler arasındaki ayrıcalıklı özelliği onun çok dilli, çok sesli olmasından ileri gelir. Sadece romanda farklı edebi türler, farklı konuşma biçimleri, lehçeler ve tüm ifade, anlatım biçimleri yer alabilir. Edebi kamu

¹⁶Marc Fumaroli, *Edebiyat Cumhuriyeti*, cev. Abdullah Kahiloğulları, Ankara: Dost Yayınları, 2004, s14'den akt. (Dellaloğlu, 2020: s.128).

¹⁷Murat, Belge. *Edebiyat Üzerine Yazılar*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), s.17-18

¹⁸Mihail, Bahtin. *Karnavaldan Romana, Edebiyat Teorisinden Dil Felsefesine Seçme Yazılar*, Der., Sibel Irzık, İngilizceden çeviren, Cem Soydemir, Yayına haz., Mehmet Küçük, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001).

içerisinde romanı ayrıcalıklı yapan özellik tam olarak bunlardır. Roman kişileri, romanın geçtiği mekan, sosyal ve tarihsel bağlam birlikte gerçek bir kamusalığın yapı taşlarıdır. Romandaki bu gerçekçilik kendisi için söylenen “kurmaca” kavramının anlamının tersi bir özellik taşır. Bunu anlamının en iyi yolu sosyolojinin bireyi, hümanizmanın bireyi ile romanın bireyini kıyaslamak olabilir. Sosyolojinin anlattığı birey her ne kadar hayatın içerisindeki gerçek insana karşılık gibi gözükse de, Foucault’nun anlattığı gibi icat edilen insandır. Sanılanın aksine hümanizmin omuzlarında yükselen romanın bireyi değil, sosyolojinin bireyidir. Modern roman kahramanı olan insan bireyi ise kültürün diğer alanlarının tanımladığı insandan çok daha gerçektir. Sosyolojide *Raskolnikov*, *Emma Bovary*, *Mümtaz* kadar gerçek insanları bulamayız.

Roman yazarının kahramanlarla ilişkisi kadar okurla olan ilişkisinde de benzer bir sosyolojik bağ görebilmekteyiz. Tarih boyunca yazar ve okur hakları arasındaki bütün gelgite ve değişime rağmen her zaman için okurun tepkilerini kollayan bir yazar tipi egemendir. Dolayısıyla yapının genel karakterini belirleyen birinci faktörün okur oluşu değişmez. Iser’in “ima edilen okur” dediği okur tipi, yazarın tepkilerini gözettiği, alımlama düzeyini ve niteliğini bildiği okurdur. Burada kastedilen Sartre’nin “kimin için yazılır?” Sorusuyla paralellik arz eder. Dolayısıyla Jale Parla’nın¹⁹ “yazar-okur sözleşmesi” dediği durum edebiyatta her zaman söz konusudur. Bizim iddiamız bu sözleşmenin “zımni” bir sözleşme olduğudur. Çünkü yazarın yüceltildiği romantizm ve klasik ekol döneminde de, metnin öne çıkarıldığı (yeni eleştiri) dönemde de, okurun haklarının ve beğenilerinin çok belirleyici olduğu dönemde de esasen değişmeyen üç şeyden *biri*, yazılı olmayan bu sözleşmenin varlığı, *ikincisi*, belirleyici olanın her zaman genel okurun baskın ögesi olduğu edebi kamu oluşu ve son olarak, edebi kamunun gelişkinliği ile demokratik bir cumhuriyetin gelişkinliğinin ayrılmaz oluşudur.

Genel Okurdan Otodidakt Cumhura

Adında her ne kadar “genel” yer alsa da genel okurun okur kategorisi içerisinde özel bir yeri vardır. Edebiyat ve dilbilim teorisinde bahsi geçen “okur”, genel okurdan daha genel bir kategoridir mesela. İlginç bir şekilde kültür tarihinde hususi bir özelliği olan genel okur üzerine bir inceleme yok gibidir. Bu yüzden genel okuru ve onun bu yazıda belirttiğimiz belirleyici önemini ayrıca tahlil etmek istedik. Modern kamusal alanın ve yurttaş tipinin öncesinde söz konusu olan okur tipi genellikle belli bir alanın okuru, alanında uzmanlaşan okur şeklinde vardı. Bu yüzden de erken modern dönemde ve öncesinde okur ve yazar genellikle kültürel kamunun aynı aktörleriydi. Bu insanlar bir tür kapalı devre içerisinde ürettikleri bilgileri ve fikirleri sıradan insanlardan adeta sakınırcasına paylaşırlardı. Dolayısıyla okurlar yazar, yazarlar da okurdu. Ama C. Franco Poggi’den yaptığımız alıntıda olduğu gibi, yeni bir yurttaş kimliğinin oluşumu için, hem üniter ve sade bir iletişim dili gerekiyordu, hem de “kamusal savlama praksisinin” gerçekleştiği bir alanın varlığı gerekiyordu. Böylece yeni iletişim tekniklerinin, dildeki üniterleşme ve sadeleşme hareketlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan genel okur kategorisi tarihte ilk ve benzersizdi. Bu bakımdan yeni olan ve modern yurttaş kategorisi ile ilişkilendirdiğimiz okur tipi genel okurdur. Dahası modern toplum dediğimiz şey büyük ölçüde bir genel okurlar toplumdur.

Genel okur, geç-modern çağdaki kültürel hafifleme ile birlikte gözlemlenen popüler kültür ya da kitle kültürü ile irtibatlandırılan kesime atfedilen bir kavram değildir. Çünkü toplumdaki kültürel ayrımları dikey değil yatay ekseninde tarif eden bir kavramdır. Ayrıca okuru genel olarak nitelendirmek ona karşılık gelen kültürü de genel yapmaz. Nitekim

¹⁹Jale, Parla. *Don Kişot’tan Bugüne Roman*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015).

özellikle edebiyatta en çarpıcı ve yaratıcılık ürünü olan eserler genellikle genel okura hitaben yazılan yapıtlardır. Genel okur öncelikli olarak okuma yazma oranının yüksek olduğu toplumların ürettiği bir kamusallığın aktörü olduğu için, bu yazıda bahsi geçen kamuoyu kavramının tayin edicisi olan insan tipidir. İlk olarak ortaya çıktıkları 18. yüzyıldan itibaren kamusal alana demokratik, katılımcı ve hatta coşkulu karakterini kazandıran grup genel okurdur. Bu dönemdeki sahne sanatlarıyla edebi eserler arasındaki bir paralellikten bahsetmek bu durumu kanıtlar. Richard Sennett'in gösterdiği üzere, tiyatrunun 'genel izleyicisi' ile edebiyatın genel okuru; sahnedeki aktör ya da yazar karşısında performatif bir ayrıcalığa sahiplerdi. Dönemin kamusallığının genel karakterine uygun olacak şekilde yazarın üslubunu ya da aktörün sahnedeki performansını birebir etkiliyorlardı. Yazarlar okurun genel eğilimi karşısında nispeten mütevazı bir hitabı tercih ettikleri gibi, sahne sanatlarında da izleyicinin tepkilerine bire bir bağımlı bir aktör tipini görüyoruz.²⁰ Örneğin Bahtin, çalışmalarında okuyucu kavramı yerine daha çok "okuyucu/izleyici"yi tercih eder. Bu tabir isabetlidir, çünkü bütün bir modern kamusalılıkta sahne sanatlarındaki izleyicinin edebiyattaki okurla benzer bir serüveni paylaşması, başka bir ifadeyle kültür kamusunda benzer bir işlev edinmeleri dikkat çekicidir. Çok iyi bilindiği gibi yazarların ve sahnedeki aktörlerin kamusal alandaki şahsiyetlerinin kabarmaya başlaması, baskın bir figür olmaya başlaması, buna paralel olarak okurun/izleyicinin daha pasif ve edilgen düzeye indirgenmesi kamusallığın çözülüşü anlatısında bir kanıt izlek olarak anlatılır. Bizim bu çalışmadaki iddiamız, kendi kültürel kamularında genel okur ve izleyici ne kadar özgür ve etkinse siyaset kamusundaki yurttaşın da o kadar özgür olabildikleridir. Başka bir ifadeyle edebi kamu ne kadar özgür ve etkinse *socius, polis, respublica* o kadar özgür ve enerjiktir.

Şerif Mardin²¹Osmanlı Türkiye'sinde kamuoyunun tarihsel temeli olmadan gelişiminden bahseder. Burada kastettiği böyle bir kültürel kamusal arka planın var olmadığı, sınırlı sayıda entelektüelin dil, iletişim ve edebiyat faaliyetlerinin ürünü olan bir kamusallık tipidir. Yazılı kültürün toplumsallaşmasının son derece gecikmiş olması ve bu gecikme üzerine gelen edebiyatın ve özellikle romanın oynadığı rolün kadük kalması da diğer bir meseledir. Buna edebiyatta ve romanda en önemli entelektüel zemini teşkil eden hümanizmanın Türk düşünce hayatında temeli olmadan gelişimi de eklenmelidir. Bu yüzden "Türk romancısı roman yazabilmek için insan yaratmalı ama insan yaratmak için de önce o insanı tanımalıydı."²² Dolayısıyla ilk romanlar inandırıcılıktan uzaktı. Çünkü gerçekçi bir anlatı türünün evveliyatı Türkiye'de yoktu. Ulus Baker'in bu konuya dair sorusu çok çarpıcıdır: Divan edebiyatında geçen "maden elli, deniz gönüllü, ayağını Zuhal'in tepesine basmış, hançerini Merih'in göğsüne saplamış kahramanlardan...insan olabilir mi?"²³Bu eleştirel sorular son derece önemlidir ve ilaveten Türkiye'de kamusal alanın ve yurttaşlığın zayıflığını, kültürel hayatta insanı merkeze alan sanatsal ve edebi üretimlerin zayıflığı ile ilişkilendirme tutumunun örnekleri de bol miktarda mevcuttur. Yaygın açıklama biçimlerinden biri kamu kavramının Türkiye'de resmi ve dolayısıyla devletle ilişkili içeriğini öne çıkarmaktır. İkinci olarak da Türk edebiyatının "tip" yoğunluklu oluşu dolayısıyla bireysel, mahrem ve kişiyi insan yapan öznelliğine inen yapıtların üretilmeyişi. Hem edebi kamuda hem de bunun önemli bir parçası olan romanda tekil insanın dramını anlatan yapıtların azlığı genellikle Türkiye'de hümanizmin ve onu mümkün kılan sosyokültürel art alanın eksikliği üzerinden açıklanır. Tek başına hümanizmi açıklayıcı bir prensip olarak kullanmanın zayıflığı ortadadır. Örneğin 19. yüzyıla, Matthew Arnold'a kadar İngilizcede

²⁰Richard Sennett. *Kamusal İnsanın Çöküşü*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000)

²¹ Şerif Mardin. "Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak Sivil Toplum"

²²Murat, Belge. *Edebiyat Üzerine Yazılar*, S.20

²³Ulus Baker. "Ulusal Edebiyat Nedir?", *Toplum ve Bilim*, Sayı:81, (İstanbul: Birikim Yayınları,1999),s. 8

hümanizm kelimesinin kullanılmasını görmüyoruz. Ama İngiltere'de hümanizmden mühlhem ne varsa bunun yansımalarını edebiyatta, gündelik hayatta, sosyal ilişkilerde görmek mümkün. Dolayısıyla mesele -canon da dahil- tekil durumlarının eksikliğini saptamak değil, bütün bir edebi kamuyu inşa eden sosyo-kültürel gelişmelerin bir bütün olarak varlığıdır.

Osmanlı Türkiye'sinde modern kamusal alanın, daha özel olarak bir kültür kamusunun ortaya çıkışı 19. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşebilmiştir. Bu zamansal gecikmeye karşın kamusal kültürün ve kamusal davranışın ortaya çıkışını sağlayan gelişmeler batıdaki kültürel kamusal alanda yaşanan gelişmeler ile benzerlik taşır. Tanzimat'ı izleyen reformcu bürokrat kuşak elinden çıkma reformlar; dil ve iletişim çalışmaları, modern eğitim kurumlarının açılması, basın-yayın faaliyetleri ve çeviri çalışmalarını da içermektedir. Bu çalışmaların temel hedefi imparatorluğun sosyal ve politik yapısındaki dağılmayı önlemek ve akabinde modern bir ulusun inşasını tesis edebilmektir. Reformcular her şeyden önce bir kamusal alanın, bunun içerisinde bir *efkar-ı umumiye*'nin varlığının önemini farkındaydılar. Karşı karşıya kaldıkları zorlukların başında toplum içerisinde tüm dönüşümü gerçekleştirecek bir sınıfın, özellikle batıdaki gibi bir burjuvanın olmadığı koşullarda kamusal alanın devlet aklı ve öncelikleri çerçevesinde kurgulanmış olmasıydı. Her ne kadar modern kamusal alan devletlû bir karakter taşısa da reformcuların hedeflediklerinden daha farklı bir "yeni estetik", "yeni felsefe", "yeni ahlak", "yeni hukuk", "yeni siyaset", kısaca "yeni hayat" bu kültür kamusu içerisinde iyiden iyiye işlenmeye başlamıştı. "Bu durum sosyolojideki yapılaşma kuramının bir öngörüsünün tezahür ettiği aşamadır: Reformların yapısal özellikleri, esasında yenilenir biçimde düzenledikleri pratiklerin hem aracı hem de sonucuydular. Yani reforma maruz kalanlar kendi edindikleri "kuvvet fikirleri" ile sonuçları kendileri için yaşanılır kılmak için gerekli koşulları yeniden yarattılar."²⁴ Kısaca söylemek gerekirse kültürel kamu, bürokratik bir projenin neticesi olarak inşa edilse de bu kamusal alan içerisindeki üretimler hedeflenen her zaman farklı sosyo-politik sonuçlar doğurdu. Her ne kadar okur ve özel olarak genel okur kitlesi sayıca az olsa da yazılı basının ve edebiyatın toplumsal değişimde oynadığı rol önemliydi. İkinci Meşrutiyet döneminde güçlenen bir sivil dinamiğin enerjisini Tanzimat sonrasındaki bu tartışmalara bağlamak gerekir. Özellikle kamuoyunun güçlenmesi, kesinlikle Tanzimat bürokrasisinin öncelikleri arasında değildi. Ama buna karşın Şinasi gibi Yeni Osmanlı düşüncesi mensubu entelektüeller eliyle başlayan gazetecilik faaliyeti, toplumda reformları takip etme ve bunlara etkide bulunma kapasitesini ciddi oranda artırdı. Ancak yine de,

"Tanzimat reformcularının "praksisi" (kurumlar ve ara yapılar oluşturma), devletin siyasi ve ekonomik aygıtları olarak sonuç vermek yerine, tıpkı patrimonyalizmin paradoksal olarak bürokrasiyi güçlendirmesi gibi, güçlenen bürokratik elitin çabaları da paradoksal şekilde kamuoyunu ve sivil toplumu güçlendirdi. Yeni Osmanlılar örneğinde olduğu gibi, Osmanlı zımni sözleşmesi bir demokrasi kuramı haline getirilmeye çalışıldı. Reformlar İslami muhayyileyi ve lehçesini sıfırlamak ya da "büyüden arındırmak" yerine, siyasal ve örgütsel bir içeriğe büründürdü. Ve hepsinden önce bir 19. yüzyıl sonu Osmanlı siyasal liberalizmi bu Tanzimat aleyhtarlığının ürünü şeklinde ortaya çıktı."²⁵

Özellikle İkinci Meşrutiyet döneminde yaygınlaşan kitle iletişim araçları, siyasi partilerin kuruluşu, eğitimin yaygınlaşması, beraberinde kamuoyu alanının genişlemesine ve etkisinin artmasına neden olurken, toplumun özellikle kendisi ile ilgili yaşanan gelişmeleri olabildiğince takip edebilme ve tesir kapasitesini de geliştirilmiştir. Tüm bu gelişmeleri sivil bir kamusal alanın bütünüyle tesis edildiği şeklinde yorumlamak abartılı olur ama bununla

²⁴Yılmaz,Yıldırım. *Osmanlı Modernleşmesi ve Sivil Toplum*, (İstanbul: Tezkire Yayınları, 2017), s.248-49.

²⁵Yılmaz,Yıldırım. *Osmanlı Modernleşmesi ve Sivil Toplum*, s.249

birlikte devletin dışında, üzerinde hem devletin hem de birbirine rakip olan siyasi hareketlerin iktidarlarını tesis etmek istedikleri birer kulis olarak kamusal alanı kuvvetli bir şekilde kendisini hissettirdiği kesindir. Bununla beraber siyasal toplumun dışında kalan kişi ve bazı çıkar gruplarının taleplerinin yasallık kazandığı bir dönem başlamıştır. Tüm bunları bürokratik ve teknokratik reformların istenen sonuçları olarak görmek kesinlikle hatalıdır. Reformcu elitler siyasal topluma anlamlı katılımı ve entegrasyonu hedeflemekle birlikte; oluşan sivil kamusal alandaki yurttaşların, yaşamları ve politik tercihleri hakkında bütünüyle özgür olabilecekleri bir *public* hedeflememişlerdir. Ancak neticede ortaya çıkan kamusal kültür, özellikle II. Meşrutiyet'te rüştünü ispatlayan sonuçlar verebilmekteydi. Tarık Zafer Tunaya'nın ifadesiyle, "II. Meşrutiyet camiasını kaplayan olayların belki de en önemlisi, siyaset yapan fertlerin artışıdır. Tabaaî Şahane'nin vatandaşlık merhalesine yükselişidir. (...) Türkiye tarihinde, bu devreye kadar rastlanmamış bir şekilde, fert iktidarın kullanılmasını kendi gidişi ile ilgili bulmuş, bu hususta düşünmeyi, tenkit ve telkinde bulunmayı kendisi için bir fonksiyon saymıştır. (...) Her vatandaşın söyleyecek sözü, gösterecek yolu olabilirdi. Siyaset yapmak olayı böylece başka bir olayı da sonuç halinde ortaya çıkarmıştı: iktidara iştirak."²⁶ Tunaya'nın tanımladığı yurttaşlık, otodidakt (kendi kendini eğiten, öz eğitimli) dediğimiz genel okur'un yaşadığı cumhuriyetin insan tipidir denebilir.

Tüm bu gelişmeler genel okur/izleyicinin (halkın), *tepeden inmece, jakoben, halka rağmen halk içinci* şeklinde nitelenen politikaların basit birer kukla takipçisi olmadığını kanıtlayacak denli fazladır. Tüm bunlara bakarak Osmanlı Türkiye'sinde ve erken Cumhuriyet'te yurttaşlık ethos'unun, kültürel kamunun mahsulü olduğu sonucunu çıkarmak elbette abartılıdır. Nihayetinde çıkarılan gazeteler, dergiler, kurulan cemiyetler, dernekler ve siyasi partiler uzun soluklu yaşayamayacak ve toplumda kalıcı iz bırakacak kadar süreklilik arz edemeyeceklerdir. Ancak yine de Tanzimat'ın "medeniyetçilik ideolojisi"nden, Cumhuriyeti topyekün arzulayan bir milli iradeye uzanan süreçte emekleyerek de olsa tebaa'dan yurttaşa giden yolda en önemli unsur bir yurttaşlık ethosunun oluşmasıydı ve kanaatimizce bunda başat rolü oynayan sosyal alanlardan biri edebi kamudur. Örneğin sadece kadınların özgür, eşit yurttaş olma hakkını kazanma sürecinin bile edebi kamuya ne denli borçlu olduğunu göstermek tek başına açıklayıcı olabilir: Tanzimat edebiyatında neredeyse üzerinde hemfikir olunan bir konu kadınların özgürleşimiydi. "Namık Kemal ve Şinasi gibi Tanzimat Edebiyatı'nın önde gelen isimleri, kadınların eğitiminde ilerleme sağlanması yönünde bir kamuoyu oluşmasında etkili olmuşlardı. Namık Kemal, Tasvir-i Efkar'da yayınlanan "Terbiye-i Nisvan Hakkında Bir Layiha" adlı makalesinde, bir milletin çöküşünün kadınlarının eğitimsizliğinden kaynaklandığını ileri sürmüştür. Şinasi, ünlü tiyatro eseri Şair Evlenmesi'nde (1860) görücü usulü evliliği eleştirip, Osmanlı evlilik ve aile sisteminin 'bozuk' yönlerine parmak basar. Şemsettin Sami de, Aile adlı dergisinde ve Kadınlar adlı kitabında, kadınların eğitim görmesi ve öğretmenlik, hemşirelik gibi kadın işlerinde çalışması gerektiğini savunur.²⁷

Edebiyatta kadın konusunun daha çok erkek yazarlar tarafından, o da araçsal bir düzlemde ele alınması hep eleştiri konusu olmuştur. Buna göre hem Tanzimat hem de Cumhuriyet döneminde kadının özgürlüğü daha çok göstergesel bir değer taşır. Dolayısıyla kadına verilen haklar aslında bahşedilmiş haklardır, kazanılmış değillerdir. Bu yargı büyük ölçüde yanlıştır. Çünkü kadınlar kendilerine verilen "göstermelik" hakları kazanılmış,

²⁶Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlanı*, (İstanbul: Arba Yayınları, 1996), s.46.

²⁷Ayşe, Durakbaşa. *Halide Edip, Türk Modernleşmesi ve Feminizm*, (İstanbul: İletişim yayınları, 2000), s.104

gerçek haklara çevirecek girişimleri tamamen kendi inisiyatifleriyle kotarabilme becerisini göstermişlerdir. Tamamen kadınlara mahsus olan, editörü ve yazarları kadınlardan oluşan birçok dergi (Muhadderat, Şüküfezar, Aile, Hanımlara Mahsus Gazete gibi) vardır, kadınlar için ve bazıları kadınlar tarafından kurulan cemiyetler ve partiler vardır. (Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kadınlar Şubesi (1908), Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti (1908), Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti (1910). Hiçbir reformcunun kendisi için mesele etmediği cinsiyet düzenini eleştiren, değişim isteyen kadın hareketleri de bunun örneğidir. Kadınlar bu faaliyetleri ile kamusal alana rahatça girebilmek için toplumun kültürel altyapısını hazırlamakta önemli roller oynadılar. Daha önce söz konusu olmayan faaliyetlerde yer alabildiler. Evlilik, boşanma, miras, erkek vesayeti, başlık parası, çok kadınla evlenme konularında önemli ilerlemeler kaydettiler.²⁸

Sonuç Yerine

Buraya kadar gelişkin bir yurttaşlık tarafından tesis edilen kamusal alanın varlığının her şeyden önce kültürel bir kamuya bağlı olduğunu, kültürel kamunun da en önemli ögesinin genel okur olduğunu gösterebilmeye çalıştık. Ancak hem Dünya’da hem de Türkiye’de yaşanan siyasal gelişmeler ve buna eşlik eden kamusal alanın çözülüşü süreçleri, başta edebi kamu olmak üzere genel okurun kamusal alandaki ve yurttaşlık sahasındaki verimli gelişimini sekteye uğratmıştır. 19. yüzyılda Marx’ın tanımladığı emeğin sömürsü ve tahrif edilişi sürecinin 20. yüzyıl karşılığı olarak, iletişimin tahrif edilişi ve sömürsü döneminin bir özelliğidir yaşananlar. Kamusalığa dayalı iletişimlerin ve bunun neticesinde olgunlaşmaya yüz tutmuş olan yurttaşlık kavramının tahrif edilmesinin açıklamasını da yine genel okur üzerinden yapmanın mümkün olduğunu düşünüyoruz. Yani güçlü bir kamusalık ve yurttaşlık olgusu kadar, bunların tahrif edilmesi ya da gerilemesi de genel okur üzerinden açıklanabilir.

Dünyada ve Türkiye’de edebiyat alanında yaşanan bazı tematik gelişmeler (yazarın ölümü, kültürel hafifleme, bütün okuma biçimlerinin bir tür yazarlık olduğu, metnin imkansızlığı...), genel okurun ve onun kamusal alanda oynadığı rolün güçlenmesini gerektiren gelişmeler gibi durmakta. Ancak genel okur için olumlu gibi görünen bu durum, maalesef kamusalığın çözülüşünün bizdeki bir örneği olarak tersi yönde sonuçlar doğurmuştur. Üstelik bu durum Türkiye’de kitap okuma düzeyinin hem niceliksel hem de niteliksel olarak gelişim gösterdiği koşullarda da devam etmektedir. Bunun belli başlı nedenlerinden biri, hem akademi hem de akademi dışındaki bağımsız, sivil, entelektüel alanlarda eleştirel ve diyalogik bir paylaşım geleneğinin olgunlaşmamışlığının, genel okuru “hayali bir kamu” ya da “kulis” mertebesine indirgemesidir. Türkiye’nin toplumsal hayatındaki yerleşik hiyerarşik kültür, yazar-okur ilişkisinde ve iletişimde de yansımaları bulunmaktadır.

Soyut ve evrenselleştirilebilir bir modern kamusal alandan bahsedilemeyeceği için, Türkiye’nin kamusalık deneyimini ve buna karakterini kazandıran iletişim biçimini özel olarak tahlil etmek gerekir. Türkiye’nin tarihsel deneyimi dâhilinde oluşan kamusal alandaki iletişimde somut insani iletişimden çok *suretler*, rasyonel anlamlardan çok imalar rol oynar. Böyle olunca kamusal iletişimdeki sorumluluk insandan çok norma karşıdır. Muhtemelen Türkiye’de kamu kavramının resmiyetle, devletle ilişkilendirilmesinin psiko-sosyal geri planında bu vardır. “Düşüncenin soyut ve teorik, kamusal alanın ise olabildiğince somut ve insani etkileşimden oluşması gerekirken; tam tersine, kamusal alandaki etkileşim

²⁸ Detaylı bir açıklama için bkz. Şehmus Güzel. “Tanzimattan Cumhuriyete Toplumsal Değişim Ve Kadın”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi C.4*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), s. 847.

olabildiğince muhayyel, düşünce ise genellikle somut ve cismani temsilleriyle var olabilmektedir. Bu yüzden “insansızlaştırılmış” bir kamusal alanda resmiyet her şeyden önce soyut haliyle etkindir ve bunun tek nedeni baskıcı bir siyasi kültürün kamusal alan üzerindeki tasallutu değildir.”²⁹

Türkiye’de okur-yazar insanların birlikte sosyal normlarını tayin ettikleri kamusal iletişimin genel karakteri, yurttaş-siyaset ilişkisindeki yer yer otoriter ve anti demokratik biçimlerden ayrıştırılamaz. Başka bir ifadeyle kamusal normların ve standartların gelişmemişliğinin tek sebebi siyasi kültürden kaynaklı kısıtlar değildir. Siyasal otoriterlik, olsa olsa sivil-kamusal alandaki iletişimsel kusurların kristalize olarak üst yapıda cisimleşmiş biçimi olabilir. Dolayısıyla yazar, okur ve kamusal ilişki, kendisi ile sınırlı olmayan yaşam alanlarının demokratik standartlarını ölçme ve değerlendirme kriteri olarak da anlamlıdır.

Türkiye’de kamusal alanın bölük pörçük olduğunu ve yaşam biçimsel ayrımların çok derin olduğunu, bu ayrımları ifade etmek için de “mahalle”, “muhit” gibi metaforlara başvurulduğunu görürüz. Burada ele aldığımız genel okurun mahallileştirmesi anlamıyla çelişiktir ve kanaatimizce mahalle, muhit gibi metaforlar genel okur için değil daha çok onunla hususi bir ara yüz kurmak isteyen yazar için bir işlev taşıyabilir. Diğer yandan Türkiye’de okurların genel olarak belli bir yayınevi, dergi etrafında toplandığını ve diğer “mahallelerin” ürettiklerine ilgi duymadıkları dönemin çoktan geri kaldığını görebiliriz. Buna karşın eski iletişimsel ve politik alışkanlıklarını devam ettiren pek çok yazarın, özellikle genç okur üzerindeki etkisi ayrıca analiz edilmeyi gerektirecek kadar önemlidir. Başka bir ifadeyle okur tipi dinamik bir şekilde değişirken yazar tipinin değişmiyor/çok az değişiyor oluşu; toplumsal değişimin politikacılarınkinden çok daha hızlı olmasının benzeri bir durumu aksettirmekte. Şöyle ifade etmek de mümkün, toplumdaki diyalojik ve sosyal heterojenlik siyasi alanda tam karşılık bulmadığı gibi, genel okurun okuma ve beslenme kaynaklarındaki çeşitlilik, kültür kamusunun önemli bir aktörü olan yazarlarda aynı oranda görülememekte. Bu yazar tipi her ne kadar genelleştirilemese de, hem okuru hem de kendisi için bir kamusal alan inşa etmek yerine birlikte var olabilecekleri bir sosyal ağ ile yetinmeyi tercih ediyor. Bilindiği üzere kamusal alan farklılığın, benzemezliğin ve aleniyetin özgürce yaşandığı bir yer iken, sosyal ağ hemcins olmanın, benzerliğin ve bundan kaynaklı güvenlik duygusunun yaşandığı uzamdır. Bu sosyal ağların medeni bir toplumsallıkla çeliştiği anlamına gelmez, çünkü ağlar modern toplumsal hayatında da bir gerçektir. Asıl sorun Türkiye’de sosyal ağların kamusal alanın yerini almalarıdır. Başka bir ifade ile kamusal gelişim, belli bir aşamada bu ağlara takılıp kalmaktadır.

Cemaatçi bir toplumdan özgür bireye doğru geçişi başarmakta zorlanan toplumlarda kamusal alan üretme gelişiminin eski cemaatçi yaşamın bir yeniden üretimi biçimindeki sosyal ağlara takılıp kalması, Cumhuriyet deneyimimizin maalesef başarısız kaldığı noktalardan biridir. Sosyal ağı kamusal alana tercih eden bir ilişki biçiminin yaygınlaşması edebi kamu ve bunun içerisindeki genel okuru kamusal bir aktör olmaktan çok “ağdaki balık” düzeyine düşürme riski taşır. Oysa tebaa’dan vatandaşa geçiş, sosyal ağdan kamusal alana geçmek ile mümkündür. Cumhuriyetçilik, kendisini açık, özgür ve medeni bir kamusalığın başat unsuru olarak görebilen yurttaşlığa dayalıdır. Bu da medeni yaşamın hamili ve hamisi olan okuru özgür bırakmak ve ona güvenmekle olur. Cumhuriyet toplumun kendi kaderi hakkında söz sahibi olması ise bu olgunluğa erişebilmesi büyük oranda edebi kamunun diğer bütün kamusalıkları doğuracak denli güçlü olabildiği bir

²⁹Yılmaz Yıldırım, “Genel Okur”, <https://birikimdergisi.com/guncel/10584/genel-okur>

olgunluğu gerekli kılar. Cumhuriyet için idealize edilen açık, özgür ve medeni bir kamusalık etrafında oluşan ulus-toplum idealini kanondan beklemek ise artık anakronik olabilir. Çünkü bilindiği gibi edebi kanonlar modernliğin erken aşamasında, ulusun simgesel inşası süreçlerinde anlamlı ve işlevsel olabilmişlerdir. Bugün “güçlü, modern, kanonik klasiklerimiz var mıdır?” gibi konular hakkında konuşmak, olsa olsa “bir rüya için ağıt” olabilir. Bu tür gelenek kurucu, modern klasikleri üretmedik diye bir toplum olmaktan vazgeçemeyeceğimize göre, Cumhuriyet olmanın reel, pratik ve hatta ideal zemini olan özgür bir kamusal alana daha fazla sahip çıkmak gerek.

Kaynakça

- Arendt, Hannah. *İnsanlık Durumu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Bahtin, Mikhail. *Dostoyevski Poetikasının Sorunları*, Cem Soydemir, İstanbul: Metis Yay., 2004
- Bahtin, Mikhail, Karnavaldan Romana, Edebiyat Teorisinden Dil Felsefesine Seçme Yazılar, Der., Sibel Irzık, İngilizceden çeviren, Cem Soydemir, Yayına haz., Mehmet Küçük, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001.
- Baker, Ulus. “Ulusal Edebiyat Nedir?”, *Toplum ve Bilim*, Sayı:81, İstanbul: Birikim Yayınları,1999.
- Belge, Murat. *Edebiyat Üzerine Yazılar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Dellaloğlu, Besim F.,*Poetik ve Politik: Bir Kültürel Çalışmalar Ansiklopedisi*, İstanbul: Timaş, 2020.
- Durakbaşa, Ayşe, Halide Edip, Türk Modernleşmesi ve Feminizm, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Ellias, Norbert. *Uygarlık Süreci Cilt I*, Çev. Ender Ateşman, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Fumaroli, Marc , *Edebiyat Cumhuriyeti*, cev. Abdullah Kahiloğulları, Ankara: Dost Yayınları, 2004.
- Güzel, Şehmus. “Tanzimattan Cumhuriyete Toplumsal Değişim Ve Kadın”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi C.4*,İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.
- Habermas, Jürgen. *Kamusalın Yapısal Dönüşümü*, Çev. Tanıl Bora, Mithat Sancar, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Kalaycıoğlu, Ersin, “Coalition in the 1990’s: ChanceorContinuity in TurkishPolitics”, İsrail’deBar-Ilan Üniversitesi’nde sunulan, “IsraelandTurkey: CurrentPoliticsandForeinPolicy”Başlıklı Bildiri, 1997.
- Keane, John. *Sivil Toplum ve Devlet, Avrupa’da Yeni Yaklaşımlar*, Der. John Keane, Çev. L. Köker vd. Ankara: Yedikita Yayınları, 2004.
- Mardin, Şerif. “Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak Sivil Toplum”, der. M. Türköne-T.Birkan, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.
- Parla, Jale. *Don Kişot’tan Bugüne Roman*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Poggi, Gianfranco. *Modern Devletin Gelişimi*, Çev. Şule Kut, Binnaz Toprak, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002.

- Sennett, Richard. Kamusal İnsanın Çöküşü, Çev. Serpil Durak, Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000.
- Tahir, Kemal. Notlar/Sosyalizm, Toplum ve Gerçek, Yay. Haz. Cengiz Yazoğlu, İstanbul:Bağlam Yayınları, 1992.
- Taylor, Charles. Modern Toplumsal Tahayyüller, Çev. Hamide Koyukan, İstanbul: Metis Yay. 2006.
- Tunaya, Tarık Zafer. Hürriyetin İlanı, İstanbul: Arba Yayınları, 1996.
- Yavuz, Hakan.“Kamu, Kamu Otoritesi ve Devlet: Habermas’ın Işığında Türkiye’yiDüşünmek”, Cogito, Say. 15, İstanbul: YKY, 1998.
- Yıldırım, Yılmaz. Osmanlı Modernleşmesi ve Sivil Toplum, İstanbul: Tezkire Yayınları, 2017.
- Yıldırım, Yılmaz “Genel Okur”, Birikim - Güncel, 1 Mayıs 2021, Cumartesi <https://birikimdergisi.com/guncel/10584/genel-okur> , 2021